

Publieke beschavingsoffensieven in de vroegmoderne tijd

Willem Frijhoff

Verhelderende geschiedschrijving is niet zelden slechts herordering en herinterpretatie van wat reeds bekend was, volgens nieuwe maatstaven, vanuit een nieuw gezichtspunt of met behulp van een nieuwe vorm van bewerking van de bronnen. De juistheid van deze stelling is zelden zo overtuigend aangetoond als door het internationaal onderzoek van de laatste decennia naar publieke beschavingsoffensieven in de vroegmoderne tijd. Al sinds het begin van de negentiende eeuw hebben archiefvorschers en historici in artikelen of als bladvulling anecdotische vondsten gepubliceerd over repressieve maatregelen van kerkelijke of burgerlijke overheden tegen bijgelovig, ongeregeld of politiek gevaarlijk geachte sociale praktijken. 'Paepsche superstities', folkloristische gebruiken en vormen van collectief verzet tegen overheidsmaatregelen kwamen daarbij gewoonlijk in eenzelfde smakeloze hutspot terecht waar vanuit het perspectief van de onderzoeker nog slechts vertederd en opgelucht naar kon worden gekeken: gelukkig was dat alles verleden tijd. Daar waar toch een poging werd gedaan structuur aan te brengen in het overvloedige materiaal, geschiedde dat vanuit een rationalistisch, moraliserend of politiek perspectief: de bestreden praktijken en voorstellingen werden gezien als relictten van oude geloofsvormen, als resten van minder beschaafde gedragswijzen, als stuip-trekkingen van sociale of confessionele groepen die in de loop der tijd wel gedwongen zouden worden bakzeil te halen. Het waren getuigen van voorbije fasen uit de geschiedenis van kerk en zeden.

De diverse vormen van onderzoek uit voorbije eeuwen die in bovenstaande alinea zo onbeschaamd zijn gesimplificeerd, hadden alle gemeen dat ze zich bij voorkeur bezighielden met normatieve bronnen: die informatie werd van belang geacht die door een verbodsbepaling, door stroomlijning of uitzuivering van een bepaalde praktijk of door enige andere vorm van repressie een norm stelde aan toekomstig gedrag in een bepaald maatschappelijk veld. De kleine copernicaanse wending die de cultuurgeschiedenis de laatste decennia heeft doorgemaakt, heeft allerminst tot ontkenning van de waarde van het belang van die bron geleid. Integendeel, door de normatieve bronnen systematisch te inventariseren en aan de hand van nieuwe methoden te onderzoeken heeft ze, gesteund door veranderin-

gen in het historisch perspectief, zowel een nieuw aandachtsveld blootgelegd als een sleutel verschaft voor de interpretatie van de culturele ontwikkelingen die uit dat veld kunnen worden afgelezen. Normatieve bronnen zijn immers getuigen van een sociale politiek, gevoerd door die personen, groepen of instanties die over fysieke, politieke, religieuze of anderszins symbolische vormen van macht beschikken. Bovendien geven ze, soms uitdrukkelijk, soms slechts in negatieve vorm, informatie over de bestreden beeldwereld of gedragvormen.

Het aandachtsveld kan dus worden gedefinieerd als het *normerings-offensief* van de kant van diegenen die in de samenleving macht uitoefenen, terwijl de sleutel tot de interpretatie daarvan ligt in de veranderende verhouding tussen de cultuur van de machthebbers en de cultuur van de onderdanen of liever gezegd de 'anderen'. In zo verre als de normerende instanties in de vroegmoderne periode hun eigen normstelsel als beschaafder beschouwden dan dat wat zij bestreden, kan dit normeringsoffensief ook als een *beschavingsoffensief* worden gekenschetst. Binnen het aandachtsveld kunnen dan ook drie globale oriëntaties worden onderscheiden: ten eerste onderzoek naar het beschavingsoffensief in strikte zin, d.w.z. naar inhoud en samenhang van het geheel van normerende maatregelen en naar de sociale beeldvorming waardoor deze van de kant van de beschavers worden ondersteund; ten tweede onderzoek naar de bestreden cultuurvormen, voorzover uitdrukkelijk genoemd of geïmpliceerd door de normerende voorschriften of maatregelen; ten slotte onderzoek naar de wijze waarop beide culturele groepen gedwongen worden met elkaar rekening te houden, m.a.w. naar de concessies die de te normeren groep door haar tegenstand of verzet van de machthebbers afdwingt, en naar de tactische omwegen die laatstgenoemden moeten volgen of naar de tussenpersonen en culturele tussenvormen die voor een harmonieuzer overdracht zorgen.

Deze zwenking van het perspectief waardoor de normatieve bronnen een centrale plaats in het huidig cultuurhistorisch onderzoek hebben gekregen, valt niet alleen terug te voeren op de simpele herontdekking van de historische waarde van een bepaald type bron, op de uitdieping van de tekstanalytische methoden of op de opkomst van kwantitatieve c.q. seriële vormen van onderzoek of gegevensverwerking. Zij werd en wordt geschraagd door gelijktijdige veranderingen in de interpretatiekaders. De belangrijkste dienen hier kort te worden aangestipt.

1. De opmars van het maatschappelijk disciplineringsperspectief als hoofdlijn van de culturele ontwikkeling van het Westen – men denke hier aan de onderzoeksrichtingen die zich op het pionierswerk van Elias of Foucault beroepen. Niet alleen de inhoudelijke ontwikkeling van het model, in de richting van een groeiende disciplining, is hier belangrijk, maar vooral het besef dat de westerse cultuur zelf de resultante is van een voortdurende ontwikkeling en niet kant en klaar is ontsprongen aan de

Grieks-Romeinse, of eventueel Joods-christelijke Oudheid, en de Germaanse, Keltische of nog andere voor autochtoon gehouden anti-culturen dus als vaste en eeuwenoude, barbaarse of heidense tegenspelers heeft. Pas dat ontwikkelingsbesef maakt het mogelijk afzonderlijke verbodsbepalingen, rapporten of anecdotes als stukjes van een tijdspuzzle te zien die hun volle betekenis pas onthullen als de gehele ontwikkeling in kaart is gebracht.

2. De antropologische verandering van perspectief waardoor de locale, regionale of nationale gemeenschap niet meer in eerste instantie als een harmonisch of althans naar harmonie strevend collectief wordt gezien, maar veeleer als een gedifferentieerde ruimte waarbinnen individuen of groepen aan de hand van een veelheid van transactiemodellen (imitatie, overreding, onderhandeling, normering, wetgeving, fysiek geweld, enz.) tot vergelijk worden gebracht zodat samenleving mogelijk wordt, zij het in constante verscheidenheid en blijvende spanning – twee kenmerken waaraan de gemeenschap juist haar dynamiek ontleent.

3. De erkenning dat niet alleen de normcultuur als een authentieke, samenhangende, waardevolle cultuur moet worden beschouwd, maar ook al die andere collectieve leefstijlen die op hun eigen manier tot een zo dicht mogelijke integratie van de economische, sociale en culturele leef- en beeldwereld zijn weten te komen. Vandaar de herduiding van de cultuurgeschiedenis als een sociaal-cultureel proces waarvan de verschillende culturen de belangrijkste componenten of medespelers zijn: elitecultuur versus volkscultuur, of, beter nog, een glijdend of meer samengesteld model met een veelheid van tussenvormen.

4. De terugdringing van de religieuze factor als cultuurbepalend element: religie wordt thans veeleer zelf als een vorm van cultuur beschouwd. Dat heeft tot gevolg dat ook de kerkelijke gezindten in de geschiedschrijving hun cultuurbepalende rol zijn gaan verliezen. Concreet gezegd delen katholieken en protestanten in een globale cultuur of in een veelheid van culturen waartussen de scheidslijnen vooral van sociale aard zijn. Wel kunnen zij daarbinnen gedragsvormen (subculturen) gaan definiëren, maar de overtuiging heeft thans postgevat dat binnen eenzelfde sociale groep meer overeenkomst tussen de gedragswijzen en normen van mensen van verschillende confessies zullen bestaan dan tussen personen van dezelfde confessie die tot duidelijk verschillende sociale groepen behoren.

5. Tenslotte heeft dit differentiatieproces een bres geslagen in het aloude kersteningsmodel van Europa. Zonder zo ver te gaan als Jean Delumeau die vanuit een intellectualistisch idee van het christen-zijn eigenlijk pas vanaf Luther, Calvijn en Trente van christenen zou willen spreken, zal het toch duidelijk zijn dat het proces van vormgeving en doordringing van als christelijk geëtiketteerde praktijken, voorstellingen, normen en waarden aanzienlijk trager en ingewikkelder is verlopen dan men in vroeger eeuwen

althans in theorie stelde. Ten gevolge van deze ontwikkeling is ook de kersteningsstrategie van de verschillende kerken thans veel uitdrukkelijker op de voorgrond komen te staan. In zo verre als binnen de samenlevingen van het Ancien Régime het recruteringsveld en de sociale opbouw van de kerkelijke elite grotendeels samenviel met of zich spiegelde aan die van de burgerlijke, kan ook een aanzienlijke mate van overeenkomst worden verwacht tussen het kerkelijk kersteningsoffensief en het publiek beschavingsoffensief, het ene gericht tegen vormen van volksreligiositeit, het andere tegen vormen van volkscultuur.

Deze vijfvoudige heroriëntatie heeft de gevoeligheid voor nieuw aan te boren bronnen begeleid en aangescherpt, terwijl de ontwikkeling van kwantitatieve en comparatieve methoden de behoefte aan massale, relatief uniforme of althans uniform verwerkbare bronnen die vergelijking tussen een verscheidenheid van regio's mogelijk maken heeft doen toenemen. Globaal kunnen deze bronnen in twee groepen worden onderscheiden:

a. rechtstreeks normatieve bronnen, d.w.z. bepalingen die uitdrukkelijk een algemene, normatieve uitwerking beogen. Daartoe behoren de formele normen zoals neergelegd in bijvoorbeeld de wetgeving, ge- en verbodsbepalingen van civiele aard (keuren, resoluties, plakkatens), conciliebesluiten, synodale statuten enz., maar ook de meer informele normen uit etiquetteboeken, richtlijnen voor opvoeding of studie, en andere gedragscodes.

b. Indirect normatieve bronnen, d.w.z. teksten (of andere soorten informatiedragers) die, door op individuele of groepsspecifieke situaties te reageren, indirect aan een bestaand normstelsel of een normbeeld herinneren en dit eventueel inscherpen of bijstellen. Hieronder vallen bijvoorbeeld de burgerlijke en kerkelijke rechtspraak en de rapporten van de kerkelijke controle-instanties (synodale en classicale acta, kerkerads-notulen, visitatieverslagen, enz.).

Over het algemeen mag worden gesteld dat de indirect normatieve bronnen een misschien minder uitgesproken beeld geven van het normeringsoffensief, maar daarentegen veel rijker materiaal verschaffen voor een studie van hetzij de bestreden cultuurvormen, hetzij de interactie tussen normering en verzet (of zelfs de vorming van een tegen-cultuur). Bij wijze van voorbeeld moge ik wijzen op het repertorium van synodale statuten van de Franse bisdommen dat, in 1963 gepubliceerd¹, uiteindelijk veel minder bevruchtend voor het onderzoek is gebleken dan het recentere repertorium van visitatieverslagen uit datzelfde land, dat thans bijna is voltooid, maar nu reeds tot een schier onoverzienbare reeks studies heeft geleid. In de min

¹ A. Artonne, L. Guizard en O. Pontal, *Répertoire des statuts synodaux des diocèses de l'ancienne France*. Parijs 1963.

of meer systematische rapportage over de situatie van parochies en bisdommen komt de tegenpartij, zij het vaak onbedoeld, veel gemakkelijker aan het woord dan in meer expliciete vormen van wetgeving. Hetzelfde geldt voor de civiele bronnen in ons eigen land: nagenoeg alle provincies beschikken thans over gepubliceerde plakkaatlijsten, maar het onderzoek richt zich kennelijk bij voorkeur op de rechtspleging, niet op de wetgeving, hoewel deze toch veel uitdrukkelijker een normontwikkeling weerspiegelt. In de rechtspleging komt daarentegen het conflictueus en processueel karakter van de ontwikkeling van samenleving en cultuur veel duidelijker naar voren. Dat cultuurhistorici thans minder vaak naar de rechtsbronnen dan naar de rechtspraak grijpen, hoeft dan ook nauwelijks te verwonderen.

Beide vormen van historisch materiaal leveren echter mogelijkheden voor een zinvolle cultuuranalyse. Het onderhavige themanummer wil dat illustreren aan de hand van twee artikelen over vroegmoderne culturele ontwikkelingen in Nederlandse regio's, waarvan het eerste (Ll. Bogaers) steunt op direct normatieve bronnen, namelijk de resoluties van de Utrechtse magistraat met betrekking tot openbaar gedrag, en het tweede (G.W.J. Rooijackers) vooral op indirect normatieve bronnen, namelijk van katholieke zijde de visitatieverslagen en van protestantse kant de classicale en synodale acta, overigens aangevuld met direct normatief materiaal zoals de synodale statuten.

De lotgevallen van de visitatieverslagen illustreren de stelling waarmee deze inleiding is geopend. Uitgaven van visitatieverslagen bestonden al geruime tijd, ook in Nederland². Rooijackers werkt zelfs uitsluitend met gepubliceerd materiaal. Maar lange tijd heeft men deze bron wel gelezen, doch niet beseft dat er behalve een reeks misstanden ook een stuk cultuur in besloten lag – of liever gezegd, dat juist die misstanden, mits juist geïnterpreteerd, sporen konden worden zo niet van een cultuur, dan toch minstens van een culturele ontwikkeling. Toen de godsdienstsocioloog Gabriel Le Bras kort na de Tweede Wereldoorlog herhaaldelijk een lans brak voor de systematische bestudering van de visitatieverslagen, beseftte hij al dat het zeer overvloedige materiaal, als uniek serieel getuigenis over de leefwereld van de gelovigen van het Ancien Régime tot in de twintigste eeuw, voor veel disciplines van belang zou kunnen zijn³. Toch ging de interesse aanvankelijk vooral uit naar de waarde van die verslagen als getuigenis van pastoraal handelen: de blik van de schrijvers ervan was immers gericht op de zielzorg als norm voor het geloofsleven, en zag de kerkelijke ijver van de gelovigen (gemeten aan het aantal communicanten, maar ook aan de recrutering van de broederschappen of de *survival* van verboden praktijken) als een rechtstreekse weerslag van succes of falen van pastorale activiteit. Eerst in een

² Zie de opgaven in M.G. Spiertz en J.A.M.M. Janssen, *Gids voor de studie van Reformatie en Katholieke herleving in Nederland 1520-1650*. Den Haag 1982, pp. 113-137.

³ G. Le Bras, *Études de sociologie religieuse*. I, Parijs 1955, p. 102.

tweede fase werden de visitaties onderkend als instrument van sociale disciplineren en van culturele normering, en de verslagen ervan als een bron waaruit zowel de 'andere' cultuur kon worden afgelezen als, door de tijd gemeten, het verzet daarvan tegen de cultuur van de rapporterende en normerende elite⁴.

Dat men bij deze suggestie onmiddellijk alle mogelijke vormen van voorbehoud moet maken, spreekt wel vanzelf – en hetzelfde geldt *mutatis mutandis* natuurlijk ook voor soortgelijke bronnen uit protestantse hoek, met inbegrip van de classicale acta: dergelijke teksten mogen niet op hun 'face-value' worden geïnterpreteerd, dus op een fundamentalistische manier strikt letterlijk genomen. Indien ooit ergens, dan is bij de interpretatie van dit materiaal bronnenkritiek een absolute vereiste. De blik van de geestelijke (bisschop, aartsdiaken, deken, secretaris) is immers het obligate filter dat alle informatie zeeft, nog afgezien van het sterke vermoeden dat juist het cultuurconflict dat de visitatie schept, ertoe leidt dat veel informatie de visitor niet meer ter ore of voor ogen komt. Bovendien veranderen de normen van de visitatoren in de loop van de tijd, zodat vergelijking een hachelijke onderneming wordt, aangezien het 'audi et alteram partem' in de meeste gevallen onmogelijk is. Ten slotte is er niet alleen een kwantitatief, maar ook een kwalitatief verschil tussen de gehaaste telegramstijl van de drukbezette herder van een groot diocees en anderzijds de minutieuze verslaglegging van alle mogelijke en onmogelijke details van de toestand en het leven van de parochie door de bisschop van een mini-bisdom voor wie elk uitje een dag verveling minder is⁵: niet alleen worden in beide gevallen niet dezelfde zaken opgetekend, maar ze worden ook wezenlijk anders beschreven.

Ondanks dit drievoudig voorbehoud vormen de normatieve bronnen cultuurhistorisch materiaal dat in zoveel mogelijk richtingen verdere uitdieping verdient. Het eerste belang van de twee artikelen die hierna volgen is dan ook dat de auteurs de normatieve bronnen serieus hebben genomen, als elementen van een sociaal-culturele ontwikkeling die reconstructie behoeft vóórdat de bronnen al hun geheimen prijsgaven. Het materiaal dat Rooijackers gebruikt is rijker en verscheidener, maar mist de consistentie die de door Bogaers getraceerde ontwikkeling zo'n scherp profiel verleent. Bogaers' conclusies zijn des te sterker daar ze ondubbelzinnig aansluiten bij de resultaten van het internationale onderzoek van de laatste jaren. Het

⁴ Baanbrekend hiervoor was de congresbijdrage van D. Julia, 'La Réforme posttridentine en France d'après les procès-verbaux des visites pastorales: ordre et résistances', in: *La Società religiosa nell'età moderna*. Atti del convegno studi di Storia sociale e religiosa, Capaccio-Paestum, 18-21 maggio 1972. Napels 1973, pp. 311-433, alwaar ook uitgebreide literatuuropgave. De stand van het internationaal onderzoek over de visitatieverslagen vindt men samengevat in: E.W. Zeeden en P.Th. Lang (Hrsg.), *Kirche und Visitation. Beiträge zur Erforschung des frühneuzeitlichen Visitationswesens in Europa*. Stuttgart 1984.

⁵ Voor de mogelijkheden die zo'n minutieuze registratie biedt, zie M.-H. Froeschlé-Chopard, *La religion populaire en Provence Orientale au XVIIIe siècle*. Parijs 1980.

gemeenschappelijk beschavingsoffensief van katholieken en protestanten (of liever gezegd van de katholieke en de protestantse Reformatie) kan nu immers als een verworvenheid van de sociaal-religieuze historiografie worden beschouwd, al was dit voor Nederland nog maar zelden gedocumenteerd⁶. De gereformeerde cultuurpolitiek van de zeventiende eeuw was voor een aanzienlijk deel voortzetting van de katholieke maatregelen onder een ander lemma, maar met soortgelijke middelen. Hoe kon het ook anders waar het om een in wezen identieke elite ging, met dezelfde belangen? In dat opzicht bevredigen de conclusies van Rooijackers mij niet volkomen. Terecht schetst hij een katholieke interventiepolitiek die volkomen aansluit bij het duidelijke beeld dat M. Cloet en zijn leerlingen ons geschetst hebben voor de zuidelijke Nederlanden, waar Brabant in de betrokken periode dan ook nog toe behoorde⁷. Zijn ongenueanceerd negatieve beoordeling van de gereformeerde tussenkomst had aan kracht gewonnen als hij een nauwkeuriger vergelijking had gemaakt met soortgelijke situaties elders, niet alleen wat het lokaal voortbestaan van het cultuurpatroon betreft, maar ook ten aanzien van de interventiepolitiek van diezelfde gereformeerde groepering in andere provincies. Wat in Brabant rond 1650 als gevaarlijk en katholiek werd beschouwd, was immers niet hetzelfde als wat in Holland vijftig jaar eerder of zelfs op datzelfde ogenblik daarvoor doorging. De beeldvorming over het 'roomse Brabant' was ook toen al een vertroebelende factor van de eerste orde.

Een tweede belangrijke verworvenheid van beide artikelen is de fasering van het publieke beschavingsoffensief. In beide gevallen zijn twee fasen te onderkennen. In de eerste fase wordt orde op zaken gesteld, en wel om te beginnen door de katholieke overheid zelf: door een veelheid van maatregelen wordt gaandeweg een scheiding geconstrueerd tussen twee cultuurpatronen, dat van de interveniërende elite en dat van de zich niet daaraan conformerende 'rest' – de term 'volk' kan hier beter worden vermeden in zo verre als tot die 'rest' ook groepen behoorden die zich om 'niet-volkse' redenen van de gevoerde politiek distantieerden; ook overigens is hij veel te schimmig en geladen. Symbool van die voltooide ordening is wat Rooijackers aanduidt als de scheiding tussen sacraal en profaan en wat Bogaers identificeert als een nieuw type van omgang met de ruimte van het kerkgebouw – twee aspecten van een rationalisering van de houding ten opzichte van het sacrale. In de tweede fase krijgt de interventiepolitiek dan tevens een inhoudelijke lading: de disciplinerende wordt gestuurd en gelegitimeerd in de vorm van een sociale moraal die, al naar gelang van het

⁶ Maar vgl. het essay van H. Roodenburg, *Protestantse en katholieke askese. Gedragsvoorschriften bij contrareformatoren moralisten in de Republiek (±1580-±1650)*, in: *Amsterdams sociologisch tijdschrift* 8 (1982) pp. 612-635.

⁷ Zie de hoofdstukken over het gelovige volk in de zeventiende en achttiende eeuw door M. Cloet, in de *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*. VIII, Haarlem 1979, pp. 393-417; IX, Haarlem 1980, pp. 396-412.

gebied, onder het motto van de calvinisering of de herkatholisering wordt ingehamerd. In die fase van groeiende inhoudelijke controle komen logischerwijs de kerk en haar normenstelsel meer op de voorgrond te staan: tijdens het Ancien Régime was zij door de gemeenschap immers erkend als de instantie die de normen aanreikte en legitimeerde. Ook deze dubbele fasering beantwoordt aan de resultaten van het in andere landen gevoerde onderzoek, zij het natuurlijk met de faseverschillen die een andere context kan meebrengen: in de zuidelijke Nederlanden sluit het disciplinerings-offensief, gevolgd door een intensiever beschavingsoffensief, vrij nauwkeurig bij de Noordnederlandse ontwikkeling aan⁸ – in Frankrijk moeten beide fasen vermoedelijk een halve eeuw tot een eeuw later worden geda-teerd⁹. Laatstgenoemde constatering maakt begrijpelijker waarom de jonge Nederlanders die in de zeventiende eeuw in Frankrijk rondtrokken dat land nog als wanordelijk kenschetsten, ondanks het hogere beschavingsniveau van de elite.

Overigens werpt het onderzoek naar het publieke beschavingsoffensief vanuit normatieve bronnen ook vragen op waaraan de historicus niet met een schouderophalen voorbij mag gaan. Op twee daarvan moet hier tot slot kort worden gewezen. Het eerste is het probleem van de receptie van die normen – een probleem dat door Elias en zijn leerlingen grotendeels wordt verwaarloosd. In hoeverre worden de aangeboden normen ook geïnternaliseerd, of juist afgewezen en door compromissen vervormd? Met andere woorden, welke concrete sociale en sociaal-culturele praktijk beantwoordt er aan een norm en in hoeverre wordt die praktijk bijgesteld (in positieve of zelfs in negatieve zin) door voortschrijdende normering? Wie derhalve een beschavingsoffensief beschrijft, dient vóór hij conclusies trekt over het geheel van de samenleving, de effecten van dat offensief en het eventuele tegenoffensief in zijn onderzoek te betrekken.

Een tweede probleem sluit nauw bij het eerste aan, want wie is eigenlijk de ontvangende partij? De 'ander' (gezien vanuit de beschavende elite), kortweg geduid als 'het volk'. Maar dat volk is zelf meervoudig en leeft van interne spanningen. 'Volkscultuur', om dat woord hier dan maar éénmaal te gebruiken, is bij uitstek lokale cultuur, geworteld in een concrete gemeenschap met specifieke problemen, een eigen structuur en een plaatsgebonden habitus. Het kenmerkende van het beschavingsoffensief is juist dat het

⁸ Vgl. H. Soly, 'Openbare feesten in Brabantse en Vlaamse steden, 16de-18de eeuw', in: *Het openbaar initiatief van de gemeenten in België. Historische grondslagen (Ancien Régime)*. 11de Internationaal Colloquium, Spa, 1-4 sept. 1982. Handelingen. z. pl. 1984, pp. 605-635.

⁹ Aldus zal blijken uit de *Atlas de la Réforme pastorale en France de 1550-1790*, uitg. door M.-H. Froeschlé-Chopard (ter perse), die een statistische bewerking van het in het *Répertoire des visites pastorales de la France*. 6 dln., Parijs 1977-1985, verzamelde materiaal bevat. Zie voor het internationaal perspectief verder C. Lis, H. Soly en D. van Damme, *Op vrije voeten? Sociale politiek in West-Europa (1450-1914)*. Leuven 1985, pp. 61-68, alwaar ook verdere literatuuropgave.

beoogt de concrete, locale normen te overschrijden en een bovenlocale, liefst internationale gedragsstandaard op te leggen: één standaard voor heel het volk. Zonder naar het andere uiterste door te slaan en te beweren dat pas de elite-cultuur dus in eigenlijke zin 'volkscultuur' is, moet worden gesteld dat het woord 'volk' hier versluisend werkt omdat het onherleidbare groepen met vaak tegengestelde belangen in één historiografische melting-pot samenbrengt en daardoor zowel de eigen ontwikkeling van elke groep als de complexiteit van het totale cultuurproces verduistert, en omdat het een identiteit van offensief en antwoord in alle tijden en op alle plaatsen suggereert die bij nadere beschouwing niet valt waar te maken. De beide navolgende artikelen helpen het proces naar tijd, plaats en doelgroep te preciseren. We mogen slechts hopen dat een veelheid van studies zal volgen die ons uiteindelijk een samenvattend beeld zullen verschaffen van heel het cultuurproces – dus het offensief én de receptie ervan – in de noordelijke Nederlanden, en dat ze niet tot de pre-industriële samenleving beperkt zullen blijven.